

Розвиток нематеріального сектора економіки України: проблеми та перспективи

The postindustrial epoch is defined by changes in economy and technologies. Non-material sector of the economy prevails all over the developed countries. Under these conditions the problems of non-material sector of economy development deserve specific attention. The structure of non-material sector and the trends of same branches development as well as their part in whole state volumes of material and non-material values production in Ukraine are considered in the article. In the article on the basis of the research perspectives of non-material sector of Ukrainian economy are defined.

Вступ сучасного суспільства в постіндустріальну епоху характеризується змінами в економіці й системі соціальних відносин, формуванні принципово нового технологічного базису, основу якого складають високі технології.

Як відмічає Медведєв В.А., на базі нового технологічного укладу формується новий тип економічного зростання, корінна зміна структури суспільного виробництва виражається у переважному зростанні кінцевого продукту у порівнянні з проміжним, обробної промисловості у порівнянні з видобувною, предметів споживання у порівнянні із засобами виробництва, послуг й нематеріальних благ у порівнянні з матеріальними [2, с. 31].

Перехід до постіндустріального суспільства супроводжується перебудовою технологічного базису й структури економіки, що відбуваються у зв'язку із змінами в потребах людей. У країнах з постіндустріальною орієнтацією за умов швидких технологічних трансформацій, пов'язаних із широким використанням інформаційних і телекомунікаційних систем у процесах виробництва матеріальних й нематеріальних благ, істотно змінюється структура валового внутрішнього продукту (ВВП), яка свідчить про сталий розвиток нематеріального сектора економіки.

Відповідно до таких тенденцій щодо модифікації суспільного виробництва стан розвитку економіки держави характеризує передусім співвідношення галузей, що виробляють матеріальні та нематеріальні блага та послуги.

У провідних країнах виробництво матеріальних благ продовжує збільшуватися, але створення нематеріальних благ починає зростати випереджальними темпами й домінувати в народному господарстві та задоволенні потреб суспільства. Ще в 50-х роках минулого століття основне місце у ВВП розвинутих країн займала продукція галузей матеріального виробництва, головним чином промисловості. Але вже на початку 90-х років частка нематеріальних благ і послуг у ВВП виросла в США – до 70%, у ЄС – до 63% і в Японії – до 59% [2, с. 218].

Ці тенденції свідчать про особливу актуальність для України наукового обґрунтування питань реструктуризації суспільного виробництва з орієнтацією на нематеріальний сектор економіки, дослідження особливостей та характерних рис нематеріального виробництва.

Певний внесок щодо вирішення цих проблем у перехідній економіці зробив Селезньов А., який визначив основні відмінні риси нематеріального виробництва, до яких відносяться: по-перше, складна структура та явно виражений “продуктивний” характер; по-друге, властивість інтелектуальної домінанти процесу праці; по-третє, тісне переплетення праці та вільного часу в нематеріальному виробництві; по-четверте, втягнення самої людини в орбіту впливу на “предмет праці” замість матеріального предмета, що обробляється; по-п’яте, кумулятивність накопичуваних результатів й міцний ефект складання результатів нематеріального виробництва, який є фактором динамічного розвитку продуктивних сил; по-шосте, безмежність виробництва та споживання нематеріальних благ, його порівняно менша “зв’язаність” матеріальними умовами виробництва; по-сьоме, скутість розвитку матеріального виробництва результатами виробництва нематеріальних благ та навпаки [3, с. 23-24].

Однак на теперішній час зростає необхідність визначення перспектив розвитку нематеріального виробництва, недостатньо дослідженою залишається структура нематеріального сектору економіки України, відсутні статистичні дані по окремим групам галузей нематеріального виробництва.

На погляд автора статті, перспективи економіки України можуть бути визначені на основі аналізу тенденцій розвитку окремих галузей та їх внеску в загальнодержавні обсяги виробництва.

Індикатором макроекономічних структурних зміни в Україні є галузева структура валової доданої вартості (ВДВ), яка визначається як різниця між валовим випуском і витратами на товари, матеріальні та нематеріальні послуги, використані інституційними одиницями національної економіки для виробничих потреб.

На основі обробки офіційних статистичних даних, наведених в роботі [4, с. 22], можна виявити динаміку зміни структури валової доданої вартості за 1997-2000 рр. в Україні (рис. 1).

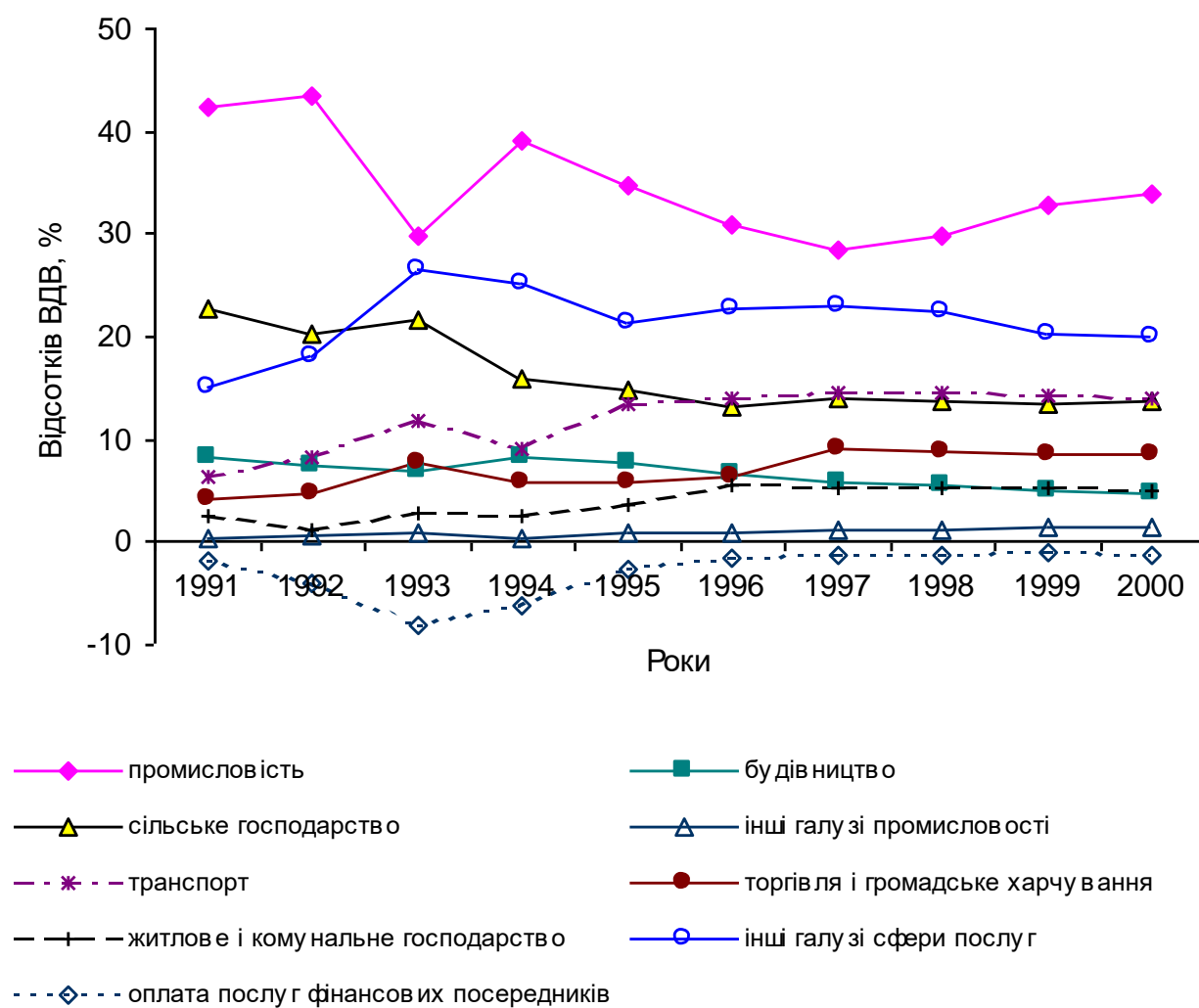


Рис. 1. Динаміка валової доданої вартості за галузями економіки України

Як видно із рис. 1, для економіки України, починаючи з 90-х років характерне зростання питомої ваги галузей, що надають послуги (транспорту, торгівлі, комунального господарства та ін.), за рахунок зниження частки галузей, що виробляють товари (промисловості, сільського господарства, будівництва). Ці зміни обумовлюються меншою, ніж в матеріальному виробництві, залежністю сфери послуг від постачальників ресурсів і комплектуючих, нижчою матеріалоемністю послуг, швидким поверненням вкладеного капіталу та великою, порівняно з виробництвом, доданою вартістю.

Динаміку валової доданої вартості за період 2001-2003 рр. за галузями економіки України визначено за даними [5, с. 27-28] й надано в табл. 1.

Таблиця 1

**Динаміка валової доданої вартості (у фактичних цінах)
за галузями економіки України**

Галузь народного господарства	ВДВ, млн. грн.			Відсотків ВДВ, %		
	2001	2002	2003*	2001	2002	2003*
Сільське господарство, мисливство та лісове господарство	29421,0	29418,0	28662,0	16,3	14,6	12,2
Добувна промисловість	8513,0	10016,0	11567,0	4,7	5,0	4,9
Обробна промисловість	35592,0	40386,0	50817,0	19,7	20,1	21,6
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	11232,0	11425,0	12461,0	6,2	5,7	5,3
Будівництво	7291,0	7653,0	9794,0	4,0	3,8	4,2
Галузі, що виробляють товари	92049,0	98898,0	113301,0	51,0	49,2	48,1
Оптова і роздрібна торгівля; торгівля транспортними засобами; послуги з ремонту	22409,0	24593,0	30665,0	12,4	12,2	13,0
Транспорт і зв'язок	24587,0	27523,0	31947,0	13,6	13,7	13,6
Освіта	8904,0	10819,0	12603,0	4,9	5,4	5,3
Охорона здоров'я та соціальна допомога	6011,0	7361,0	8389,0	3,3	3,7	3,6
Інші види економічної діяльності	29336,0	35148,0	42964,0	16,3	17,5	18,2
Оплата послуг фінансових посередників	-2806,0	-3148,0	-4280,0	-1,6	-1,6	-1,8
Галузі, що надають послуги	88441,0	105444,0	126568,0	49,0	50,8	51,9
Всього	180490,0	201194,0	235589,0	100,0	100,0	100,0

* Попередні дані.

За даними табл. 1 можна зробити висновок про абсолютний приріст ВДВ у всіх галузях народного господарства при збереженні стабільних пропорцій щодо збільшення відносних показників нематеріального сектора економіки. Ці структурні зміни обумовлено зростанням

зовнішнього попиту та розширенням ємності внутрішнього споживчого ринку, викликаного зростанням реальних доходів населення.

Збільшення частки послуг у структурі ВДВ України відповідає світовим тенденціям: частка послуг зростає, частка товарів падає. Як відмічає Демідова Л., до кінця 90-х років сфера послуг у провідних закордонних країнах досягла 62-74% у ВВП, 63-75% – у загальній чисельності зайнятих і перевищила 50% загального обсягу капіталовкладень (без житлового будівництва) [1, с. 24], за даними [4, с. 21], у США, Франції, Канаді обсяг наданих послуг становить близько 70% ВДВ, обсяг вироблених товарів – майже 30%.

Однак, на відміну від країн з розвинутою ринковою економікою, структурні зміни у динаміці ВДВ за галузями економіки України пов'язані зовсім з іншими чинниками. Так, зростання частки послуг у ВВП трапилося внаслідок більш поступового скорочення цієї сфери у порівнянні з падінням виробництва матеріальних благ в період ринкових трансформацій вітчизняної економіки.

Внаслідок глибокої економічної кризи значно зменшилися обсяги промислового виробництва й сільського господарства, тому адаптація до умов перехідного періоду для галузей з надання послуг відбувалася більш високими темпами. Зростання попиту на послуги, що відбувається в останні роки, зумовлене насамперед недостатнім розвитком цієї сфери у радянські часи, а також посиленою необхідністю інфраструктурного забезпечення реального сектора економіки.

Як свідчать результати оцінки динаміки економічного і соціального розвитку секторів економіки, проведеної Адміністрацією Президента України [4, с. 52], у 2002 р. прискорилося динаміка розвитку галузей країни, переважно орієнтованих на внутрішні потреби. Підвищення доходів населення сприяло зростанню обсягів споживання послуг, що благотворно позначається на функціонуванні споживчого ринку.

Загалом у 2003 р. на провідні позиції за рейтинговою оцінкою вийшли транспорт та зв'язок, оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, металургія, яка дає третину українського експорту, та харчова промисловість. Певною мірою на результати рейтингової оцінки вплинули показники рентабельності.

Так, у 2001 р. рентабельність в цілому в Україні становила 4,5%, промислові підприємства досягли прибутковості 3,7%. Найвищий рівень

рентабельності (11,5%) було досягнуто у добувній промисловості та в оптовій й роздрібній торгівлі та торгівлі транспортними засобами (10,3%).

У 2002 р. показники прибутковості за галузями змінилися, рентабельність в Україні була на рівні 4,2% при рентабельності промисловості 2,6%. Найбільш прибутковими були підприємства, які займалися фінансовою діяльністю (17,1%), оптовою та роздрібною торгівлею та торгівлею транспортними засобами (14,9), транспортом та зв'язком (9,2%), освітою (14,5%) [4, с. 54, 138].

Таким чином висока рентабельність галузей нематеріального сектора економіки України та тенденція щодо зростання частки послуг у загальному обсязі ВВП свідчать про перспективи розвитку нематеріального виробництва.

Відображенням якісного стану структури матеріального й нематеріального виробництва є структура експорту-імпорту країни.

Укрупнена структура вітчизняного експорту-імпорту товарів та послуг у 2003 р. визначена за даними [5, с. 147, 153] й наведена у табл. 2.

Таблиця 2

Структура експорту-імпорту товарів та послуг у 2003 р.

Найменування	Експорт		Імпорт		Чистий експорт, млн. дол. США
	всього, млн. дол. США	частка в загальному обсязі, %	всього, млн. дол. США	частка в загальному обсязі, %	
Продукція харчової промисловості	2732,1	10,0	2173,7	8,9	558,4
Продукція легкої промисловості	857,1	3,1	933,9	3,8	-76,8
Продукція первинної переробки та хімічної промисловості	6933,8	25,4	12582,3	51,4	-5648,5
Недорогоцінні метали та вироби з них	8491,6	31,1	1196,7	4,9	7294,9
Продукція машинобудування	3305,8	12,1	5352,6	21,9	-2046,8
Продукція точного машинобудування	328,1	1,2	369,9	1,5	-41,8
Інші товари	418,3	1,5	411,0	1,7	7,3
Всього товарів	23066,8	84,4	23020,1	94,0	46,7
Комунікаційні послуги	3597,2	13,2	404,4	1,7	3192,8
Послуги в сфері культури та відпочинку	121,4	0,4	88,1	0,4	33,3
Ділові та професійні послуги	325,5	1,2	398,8	1,6	-73,3
Державні послуги	1,9	0,0	504,0	2,1	-502,1
Будівельні послуги	23,1	0,1	31,9	0,1	-8,8
Послуги з ремонту	178,9	0,7	30,8	0,1	148,1
Всього послуг	4248,0	15,6	1458,0	6,0	2790,0
Всього товарів та послуг	27314,8	100,0	24478,1	100,0	2836,7

Починаючи з 1994 р. одним із найважливіших аспектів зовнішньоекономічної діяльності України стала практично повна її лібералізація, що позитивно вплинуло на розвиток зовнішньої торгівлі. Збільшення експорту відбулося за рахунок сприятливої кон'юнктури зовнішніх ринків та підвищення конкурентоспроможності вітчизняної промисловості. Однак, як видно із табл. 2, при позитивному сальдо в торгівлі товарами структура експорту-імпорту залишається незадовільною: обсяги імпорту продукції машинобудування суттєво перевищують обсяги експорту, значне перевищення експорту над імпортом в промисловості характерне лише для металопродукції. Сировинна домінанта експорту та домінанта обладнання в імпорті характеризують невисокий рівень технологічного розвитку економіки України.

Що стосується зовнішньої торгівлі послугами, то її обсяги значно нижче, ніж обсяги торгівлі товарами, однак частка послуг в загальній структурі чистого експорту перевищує частку товарів. Це свідчить про наявність високого експортного потенціалу нематеріального сектора економіки України.

Таким чином, аналіз структури зовнішньої торгівлі свідчить про необхідність переорієнтації експорту з продукції первинної переробки сировини на продукцію сфери послуг.

Аналізуючи цю сферу (чи «третинний сектор» суспільного виробництва, що виникає в постіндустріальній економіці), Медведєв В. виділяє в ній такі основні блоки:

- інтелектуальний (освіта, наукові дослідження і розробки, інформація);
- культурний (література й мистецтво, культурно-освітня діяльність, туризм, індустрія дозвілля);
- охорону здоров'я (медичне обслуговування, фізкультура і спорт, рекреація, туризм, захист природи);
- комунікаційний (транспорт та зв'язок);
- торгівля і комунально-побутове обслуговування;
- ділові послуги (фінансово-банківські, страхові, консалтингові, юридичні тощо);

– забезпечення суспільного порядку, безпеки, прав і волі людини [2, с. 224].

Відповідно до цих блоків розвиток “третинного” сектора економіки може характеризувати структура обсягу вироблених послуг, яку розраховано за даними [5, с. 169-171] й наведено в табл. 3.

Таблиця 3

Обсяги вироблених послуг за видами економічної діяльності

Найменування	Обсяг послуг, млн. грн.			Частка у загальній кількості, %		
	2001	2002	2003	2001	2002	2003
Послуги з ремонту	243,8	274,4	345,6	0,6	0,6	0,6
Готелі та ресторани	548,5	677,6	817,8	1,5	1,5	1,5
Транспорт і зв'язок	29555,7	35554,3	41645,5	78,1	76,6	74,9
Операції з нерухомістю, здавання під найом та послуги юридичним особам	4333,4	5871,6	7603,4	11,5	12,7	13,7
Освіта	871,6	1128,8	1315,9	2,3	2,4	2,4
Охорона здоров'я та соціальна допомога	1050,6	1182,2	1489,5	2,8	2,5	2,7
Колективні, громадські та особисті послуги	1218,4	1711,6	2358,0	3,2	3,7	4,2
Всього	37822,0	46400,5	55575,7	100,0	100,0	100,0

Як видно із табл. 3, при зростанні абсолютних обсягів вироблених послуг у всіх галузях їх переважну більшість складають послуги з транспорту та зв'язку, однак спостерігається тенденція до збільшення питомої ваги послуг з освіти, а також колективних, громадських та особистих послуг, що свідчить про необхідність подальшого розвитку цих галузей в умовах ринкових трансформацій вітчизняної економіки.

Таким чином перехід України до ринкових відносин, інтеграція до світового суспільства при його загальній постіндустріалізації висвітлили низку складних проблем, до яких зокрема відноситься недостатня розвиненість соціально орієнтованих та споживчих галузей народного господарства, особливо сприятливих для розвитку підприємництва й формування широкого прошарку середнього класу; порушення функціонування інститутів сфери виробництва нематеріальних благ; низький рівень життя населення, який сприяє зменшенню частки витрат на низку послуг (медичне обслуговування, санаторно-курортне оздоровлення, культуру тощо); недостатня увага держави щодо

вирішення проблем розвитку людини; значне скорочення бюджетного фінансування сфери нематеріального виробництва.

Для вирішення цих актуальних для економіки України проблем необхідна розробка та реалізація державної соціально-економічної політики щодо розвитку нематеріального сектора економіки України, основні напрямки підтримки якої повинні полягати у реорганізації науки та освіти, удосконаленні законодавчої бази та системи оподаткування, впровадженні заходів щодо державної підтримки галузей сфери нематеріального виробництва, створенні системи обміну науково-технічною інформацією, а також у відповідних інституційних перетвореннях.

Реалізація на практиці заходів щодо розвитку нематеріального сектору економіки сприятиме створенню значного виробничого та експортного потенціалу вітчизняних підприємств, покращенню рівня життя населення країни, що дозволить державі здійснювати поступову інтеграцію до постіндустріального світу.

1. Демидова Л. Сфера услуг в постиндустриальной экономике // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №2. – С. 24–32.

2. Медведев В.А. Перед вызовами постиндустриализма: Взгляд на прошлое, настоящее и будущее экономики России. – М.: Альпина Паблишер, 2003. – 440 с.

3. Селезнев А. З. Нематериальное производство и экономический рост. – М.: Наука. – 2001. – 264 с.

4. Україна за роки незалежності, 1991 – 2003. – 5-е вид., переробл. та допов. – К.: Нора-Друк, 2003. – 560 с.

5. Україна у цифрах у 2003 році. Короткий статистичний довідник. / Держкомстат України. – К.: Консультант, 2004. – 272 с.